

Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Εισαγωγή

Αμέτρητες δυσκολίες συναντάει ο ερευνητής, κάθε φορά που καταπιάνεται με την έννοια της προσωπικότητας. Εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός ορισμών της έννοιας έχει κάνει την εμφάνισή του, στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, άφθονες θεωρίες έχουν προσπαθήσει να καλύψουν όσο το δυνατόν πληρέστερα το ζήτημα, ενώ¹ οι ερευνητικές προσεγγίσεις έχουν χαρακτηριστεί από τέτοια ποικιλία, ώστε ο Sanford, όπως μαθαίνουμε από άρθρο του J. Adelson (1969), να κάνει λόγο για ένα ενοχλητικό, χωρίς τάξη άπλωμα της έρευνας. Αυτό ακριβώς το άπλωμα και η ποικιλία αποτελούν ταυτόχρονα αιτία και συνέπεια του γεγονότος ότι ήδη έχουν εγκαταληφθεί οι μεγάλες θεωρητικές φιλοδοξίες. Κανείς δεν ενδιαφέρεται να γενικεύσει νέες αντιλήψεις, αλλά, ρίχνοντας προσεκτικές ματιές προς τα πίσω στους Allport, Freud, ή Lewin, προσπαθεί να ικανοποιήσει τις τρέχουσες θεωρητικές ανάγκες. Πολλές εξάλλου είναι ήδη οι διαφορετικές θεωρίες, στις οποίες καταφεύγει ο ερευνητής, για να προσδιορίσει την έννοια και τη δομή ή το περιεχόμενο της προσωπικότητας, που συνθέτουν τελικά διαφορετικά θεωρητικά μοντέλα για την προσωπικότητα. Μοντέλα (Α. Κаланτή-Αζίζι, 1984, σελ. 9-10) ψυχοδυναμικά, όπως εκείνα των Freud, Fromm και Jung, μοντέλα φαινομενολογικά, όπως του Rogers, μοντέλα των ψυχολογικών χαρακτηριστικών (Catell), της αλληλεπίδρασης (Sullivan) ή της κοινωνικής μάθησης (Bandura). Τελικά, δημιουργούνται ασταθείς και περιστρεφόμενες συνθέσεις θεωρίας και εμπειρικής έρευνας, που δεν επαρκούν, προκειμένου να δοθούν σωστές εμπειρικές απαντήσεις και να σχηματιστούν νέες θεωρητικές μορφές. Η εικόνα αυτή που παρουσιάζει η έρευνα της προσωπικότητας, μας οδηγεί στη σκέψη ότι υφίσταται μια μορφή κρίσης, τόσο στο χώρο της θεωρίας, όσο και στο χώρο της μεθοδολογίας, που χαρακτηρίζεται από την αρχική σύλληψη κάποιων υποθέσεων και την προσπάθεια στη συνέχεια να τις επαληθεύσει μέσα από ένα στενό σχήμα ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών, «συμβάλλοντας» τελικά στην αδυναμία γενίκευσης των συγκεκριμένων δεδομένων και συναγωγής συμπερασμάτων με γενική ισχύ.

Η παρούσα θεωρητική εργασία θα αρκестεί στη διερεύνηση της

1. Βλ. στο άρθρο του J. Adelson. (1969), «Personality», *Annual Review of Psychology*, 20, 217-252.

ηθικής διάστασης της προσωπικότητας, χρησιμοποιώντας ως βάση κάποια βιβλιογραφικά δεδομένα. Επιδιώκεται να διαφανεί το πώς η σύγχρονη έρευνα της προσωπικότητας αντιμετωπίζει την έννοια της ηθικότητας, τις ηθικές κρίσεις, την ηθική συμπεριφορά, την ανάπτυξη της ηθικότητας στον άνθρωπο, καθώς και επιμέρους ηθικά ζητήματα.

Τρεις είναι οι κύριες ενότητες που την αποτελούν. Η πρώτη αναφέρεται στην έννοια της ηθικότητας, στις θεωρίες για την ηθικότητα, στα θέματα των ηθικών κρίσεων, της ηθικής συμπεριφοράς και των ηθικών διλημμάτων. Η δεύτερη επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις θεωρίες για την ανάπτυξη της ηθικότητας και η τρίτη κάνει λόγο για τη μεθοδολογία έρευνας της ηθικότητας, όπου αναφέρονται έρευνες σχετικά με συγκεκριμένα ηθικά προβλήματα.

Εννοιολογική προσέγγιση και θεωρίες για την ηθικότητα

Μια εννοιολογική προσέγγιση της ηθικότητας, που δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, είναι η εξής: «ηθικότητα είναι (Ι. Ν. Παρασκευόπουλος, 1981, σελ. 156-157) το αξιολογικό σύστημα των πράξεων του ανθρώπου». Ο όρος «σύστημα» δηλώνει ένα σύνολο κανόνων, με τους οποίους κρίνουμε αν μια συμπεριφορά είναι ηθικά καλή ή όχι. Πρόκειται δηλαδή για το γνωστικό μέρος της ηθικότητας. Ο όρος «αξιολογικό» εκφράζει την εσωτερική ικανοποίηση που νιώθουμε απέναντι στις ηθικές πράξεις ή αντίθετα, τα συναισθήματα ενοχής ή ντροπής απέναντι στις ανήθικες πράξεις. Επομένως, υποδηλώνεται το συναισθηματικό μέρος της ηθικότητας. Τέλος, στην έννοια περιλαμβάνεται και η έκδηλη συμπεριφορά του ατόμου, δηλαδή η πράξη. Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, μια που αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει συνήθως, δεν είναι μόνο οι ηθικοί κανόνες που αποδέχεται κανείς, αλλά και το αν οι πράξεις του είναι σύστοιχες προς το γνωστικό και το συναισθηματικό μέρος τους.

Από τον Piaget προέρχεται² μια τάση να μελετάται χωριστά η ανάπτυξη της «ηθικής κρίσης» (moral judgement) από την «ηθική συμπεριφορά» (moral behavior). Ορίζεται μάλιστα ως «ηθική συμπεριφορά», μέχρι και τις έρευνες της δεκαετίας του '70, το προϊόν των θετικών μορφών κοινωνικής συμπεριφοράς (prosocial behaviors) και/ή η αναστολή των αντι-κοινωνικών μορφών συμπεριφοράς. Μέχρι αυτή τη στιγμή, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη (Ι.Ν. Παρασκευόπουλου, 1986, σελ. 186) ότι το άτομο δε διακατέχεται από μια γενική τάση

2. Βλ. στο άρθρο των D. M. Baer και J. C. Wright. (1974), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 25, 1-82.

να πράττει ή να μην πράττει το ηθικό, αφού μια τέτοια τάση, όταν υπάρχει, γίνεται ασθενέστερη, καθώς διαφοροποιούνται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ενεργεί. Από την άλλη μεριά, η μελέτη των «ηθικών κρίσεων» περιλαμβάνει τη διερεύνηση των «ηθικών διλημμάτων», μια και πολλές καταστάσεις της κοινωνικής ζωής έχουν τη μορφή διλημμάτων ηθικού περιεχομένου. Ο Kohlberg είναι αυτός που επινοεί τα «ηθικά διλήμματα», ενώ σύγχρονες μελέτες ερευνούν³ με τη βοήθεια των «κοινωνικών διλημμάτων» τις συνθήκες κάτω από τις οποίες τα άτομα επιλέγουν τις ανταγωνιστικές ή τις συνεργατικές σχέσεις ή προσφέρονται αλτρουϊστικά προς το συνάνθρωπό τους.

Η μελέτη των αλτρουϊστικών σχέσεων μέσω των ηθικών και κοινωνικών διλημμάτων συναντάει αρκετές δυσκολίες, ήδη ακόμα στα πλαίσια της προσπάθειας για τον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου. Πολλοί απορρίπτουν⁴ την ύπαρξη του γνήσιου αλτρουϊσμού, δηλαδή της συμπεριφοράς όπου κανείς προσφέρεται προς το συνάνθρωπό του χωρίς σκοπιμότητα. Θεωρούν ότι η αλτρουϊστική συμπεριφορά συνίσταται στη χρήση μιας συνολικής «τακτικής», που επιδιώκει να εξασφαλίσει πλεονεκτήματα από τον κοινωνικό περίγυρο. Την άποψη τη στηρίζουν στο δεδομένο ότι η κοινωνία ευνοεί με πολλούς τρόπους τις στάσεις αμοιβαίας συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, οι γυναίκες σ' όλες τις κοινωνίες προτιμούν τους αλτρουϊστές και γενναίους άντρες από τους δειλούς και συμπεροντολόγους. Άλλοι, κοινωνιολόγοι κυρίως, βλέπουν τον αλτρουϊσμό να συμβάλλει στην αναπαραγωγή του είδους (genetic propagation). Άλλοι δίνουν έμφαση ειδικά στον αλτρουϊσμό που παρουσιάζεται στις σχέσεις μεταξύ συγγενών, επειδή έτσι συμβάλλουν στην επιβίωση του δικού τους οικογενειακού δέντρου. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο αλτρουϊσμός της μητέρας, καθώς θυσιάζεται για τα παιδιά της. Στο μεταξύ,⁵ σε έρευνα των H.C. Triandi, J. Georgas κ.ά., γίνεται λόγος για «ιδιοκεντρικά» και «αλλοκεντρικά» άτομα, που σχετίζονται με «ατομικιστικές» και «συλλογικές» ή «ομαδιστικές» κοινωνίες. Οι πρώτες, είναι αυτές που προωθούν την ανάπτυξη των «ιδιοκεντρικών» συμπεριφορών, σε αντίθεση με τις δεύτερες, που ενισχύουν την ανάπτυξη «αλλοκεντρικών» συμπεριφορών. Για παράδειγμα, η Μ. Βρετανία, διαπιστώνει ο

3. Βλ. στο άρθρο του R. M. Dawes. (1980), «Social dilemmas», *Annual Review of Psychology*, 31, 169-193.

4. Βλ. στο άρθρο του R. M. Dawes. (1980) ό.π.

5. Βλ. στο άρθρο των H. C. Triandi, R. Bontempo, H. Betancourt, M. Bond and Kwok Leung, A. Brenes, J. Georgas, C. H. Hui, G. Marin, B. Setiadi, J. B. P. Sinha and J. Verma, J. Sprangenberg, H. Touzard and G. de Montmollin. (1986), «The Measurement of the etic aspects of individualism and collectivism across cultures», *Australian Journal of Psychology*, 38, 257-267.

Hofstede, όπως και οι άλλες αγγλόφωνες χώρες, είναι σε υψηλό βαθμό κοινωνίες ατομικιστικές, ενώ οι χώρες της Ανατολικής Ασίας και της Λατινικής Αμερικής είναι σε πολύ χαμηλό βαθμό ατομικιστικές. Οι πρώτες, είναι αυτές που «προσφέρουν» μικρή κοινωνική υποστήριξη, ποιοτικά και ποσοτικά, χαρακτηρίζονται από αλλοτρίωση, ανομία και μοναξιά, δίνουν έμφαση στην επιτυχία, εμφανίζουν υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας, αυτοκτονιών, διαζυγίων και συναισθηματικής πίεσης.

Καθώς κάποιοι αμερικανοί ερευνητές «παίζουν» με τις έννοιες «ιδιοκεντρισμός» και «αλλοκεντρισμός», καθώς και τις έννοιες «ατομικισμός» και «συλλογικότητα», μοιάζουν να καλύπτουν, κατά κάποιο τρόπο και την έννοια του αλτρουϊσμού, θεωρώντας την αντίστοιχη του «αλλοκεντρισμού». Θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι εννοιολογικά οι δύο λέξεις είναι συνώνυμες. Ωστόσο, η έννοια του αλτρουϊσμού τονίζει πιο έντονα την έννοια της προσφοράς προς τον άλλο χωρίς ανταμοιβή, ενώ του «αλλοκεντρισμού» φαίνεται να δηλώνει ότι οι στόχοι του ατόμου επικεντρώνονται και υποτάσσονται στους άλλους, υποδηλώνοντας παράλληλα ότι και το αλλοκεντρικό άτομο ικανοποιείται με το να φέρει σε πέρας τους σκοπούς του· ο αλτρουϊστής όμως είναι σε θέση να μην επιτελέσει κανένα άλλο ατομικό σκοπό, παρά αυτή την ίδια την αυτοπροσφορά, ακόμα και με αυτοθυσία. Ο λόγος που ίσως οι αμερικανοί ερευνητές λοιπόν δεν κάνουν λόγο γι' αυτή την αυτοπροσφορά είναι ότι η αμερικανική κοινωνία δεν προσφέρει κανένα πρότυπο αλτρουϊστικό, ούτε αφήνει περιθώρια για την ανάπτυξή του· αντίθετα, προάγει το πρότυπο του αυτο-αναπτυσσόμενου και επιτυχημένου ατόμου, που ξέρει να συναγωνίζεται τους άλλους και να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες. Σήμερα, οι έρευνες των Χ. Τριάντη και Δ. Γεώργα, καθώς και άλλων ερευνητών, σε πολλές χώρες του κόσμου, επιδιώκουν να επαληθεύσουν την υπόθεση ότι πράγματι αυτά τα χαρακτηριστικά των ατομικιστικών συμπεριφορών, που ήδη έχουν διαπιστωθεί από τον Hofstede, παρατηρούνται και σε άλλες «ατομικιστικές» κοινωνίες, ενώ δεν παρατηρούνται σε «συλλογικές» και ότι οφείλονται σ' αυτή την ίδια την ατομικιστική φυσιογνωμία των κοινωνιών. Παράλληλα, στα πλαίσια της μελέτης του «εαυτού», (από ανέκδοτη εργασία του Η. Triandi, *Study of social behavior in different studies-cultures*) οι Greenwald και Pratkanis, το 1984, κάνουν λόγο για τρία είδη του εαυτού: τον «ιδιωτικό εαυτό», το «δημόσιο εαυτό» και το «συλλογικό εαυτό». Στον «ιδιωτικό εαυτό» περιλαμβάνεται ό,τι ο καθένας πιστεύει για τον εαυτό του και στο «δημόσιο εαυτό» ό,τι οι άλλοι πιστεύουν για τον εαυτό μας. Στο «συλλογικό εαυτό» όμως ανήκουν όλες οι απόψεις του στενού κοινωνικού περιγύρου, των ομάδων στις οποίες ανήκουμε, της

κοινότητας, που επηρεάζουν τις αξίες και τις στάσεις μας. Άτομα που ζουν σε «συλλογικές κοινωνίες», όπως είναι η Κορέα, η Κίνα κ.λπ., στο τεστ «εγώ είμαι...», αυθόρμητα χρησιμοποιούν πολύ συχνά το «συλλογικό εαυτό» τους, υποστηρίζουν τα μέλη των εσω-ομάδων με ιδιαίτερη ένταση και ενδιαφέρονται να διατηρήσουν σε καλή κατάσταση τις εσω-ομάδες στις οποίες ανήκουν, αισθάνονται δεμένοι μ' αυτές και προφανώς υποτάσσουν τους προσωπικούς τους στόχους σ' αυτές.

Τέλος, στη μελέτη των ηθικών κρίσεων περιλαμβάνονται δύο ακόμα τομείς έρευνας: πώς επηρεάζονται και πώς μπορούν να μεταβληθούν οι ηθικές κρίσεις και η ηθική συμπεριφορά του ατόμου και το ζήτημα που αφορά τη σχέση μεταξύ ηθικών κρίσεων και ηθικής συμπεριφοράς. Όπως φαίνεται, με τα ερωτήματα αυτά καταπιάνονται, όσοι θεωρούν ως μέσο αλλαγής των ηθικών κρίσεων και της ηθικής συμπεριφοράς την προβολή προτύπων, καθώς και οι θεωρίες των Heider και Festinger για τη γνωστική συνέπεια των στάσεων και τη γνωστική ασυμφωνία των στάσεων, αντίστοιχα. Απ' όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε,⁶ τόσο από το πείραμα του Bandura με μικρά παιδιά, όσο και από νεότερες έρευνες, τα παιδιά αλλάζουν τη συμπεριφορά τους, κάθε φορά που μιμούνται ζωντανά πρότυπα και ιδιαίτερα, όταν τα πρότυπα αυτά είναι πρόσωπα αγαπητά και αξιοθαύμαστα. Για παράδειγμα, πρότυπα με αλτρουϊστική συμπεριφορά καταφέρνουν ν' αυξήσουν τις εκδηλώσεις αλτρουϊσμού στα παιδιά. Επίσης, καταστάσεις θετικές,⁷ που εκφράζουν αγάπη προς τα μικρά παιδιά, αυξάνουν την αυτοϊκανοποίηση (self-gratification) και την αλτρουϊστική συμπεριφορά τους, ενώ καταστάσεις αρνητικές είναι βέβαιο ότι μειώνουν την αλτρουϊστική συμπεριφορά. Επομένως, όσον αφορά το πώς μπορούν να μεταβληθούν οι ηθικές κρίσεις και συμπεριφορές, έχει γίνει σχεδόν παραδεκτό ότι η προβολή προτύπων είναι ένας παράγοντας που σίγουρα παίζει ένα σημαντικό ρόλο. Τονίζεται μάλιστα συχνά ότι επηρεάζει ακόμα και τη διαδικασία ανάπτυξης της ηθικής σκέψης των παιδιών, παρόλο που η έκταση, στην οποία συμβαίνει κάτι τέτοιο δεν είναι ακόμα γνωστή. Φαίνεται επίσης ότι οι διάφοροι γνωστικοί χειρισμοί (cognitive manipulations), όπως το να σκεφτεί κανείς ευχαρίστα ή δυσάρεστα γεγονότα, ενώ μπορούν να υποβάλλουν κάποιον σε συγκινησιακές καταστάσεις, δεν μπορούν ν' αλλάξουν καταστάσεις αγάπης που ισχύουν. Για το δεύτερο ζήτημα, σχετικά με τη σχέση ηθικής κρίσης και ηθικής συμπεριφοράς, υποστηρίζεται ότι η σχέση

6. Βλ. στο άρθρο των E. M. Hetherington και C. M. McIntyre. (1975), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 26, 97-136.

7. Βλ. στο άρθρο του J. C. Masters. (1981), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 32, 117-153.

αυτή έχει χαρακτήρα αλληλεπίδρασης⁸ και ότι η ηθική κρίση σχετίζεται ποικιλοτρόπως με τις διαφορετικές μορφές θετικής κοινωνικής συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, ηδονιστικές κρίσεις σχετίζονται αρνητικά με το να μοιράζεται κανείς αγαθά με άλλους, ενώ κρίσεις που αφορούν την ικανοποίηση αναγκών σχετίζονται θετικά με πράξεις δίκαιης κατανομής αγαθών. Ωστόσο, το ζήτημα θεωρείται ότι δεν έχει λάβει ακόμα επαρκείς απαντήσεις. Από θεωρητική σκοπιά εξάλλου, ο Heider υποστηρίζει ότι διαμορφώνει και αναδιαμορφώνει κανείς τη συμπεριφορά του (Δ. Γεώργας, 1986, σελ. 155-163), έχοντας ως κύριο στόχο την επίτευξη μιας συνέπειας ανάμεσα στις κρίσεις του, στα συναισθήματά του και στη συμπεριφορά του και απώτερο σκοπό το να συμφωνεί με τους φίλους του και να διαφωνεί με τους εχθρούς του. Ο Festinger, προσπαθώντας να ερευνήσει την ασυμφωνία μεταξύ κρίσεων και συμπεριφοράς, όταν εμφανίζεται, διαπιστώνει ότι αυτή συμβαίνει, είτε κάτω από άσκηση πίεσης (αναγκαζόμαστε να συμπεριφερθούμε αντίθετα απ' όσα πιστεύουμε), είτε εξ αιτίας άλλων συνειδητών λόγων. Το αποτέλεσμα αυτής της ασυμφωνίας είναι η σύγκρουση ανάμεσα στη στάση μας προς την κατάλληλη συμπεριφορά και η επίγνωση ότι συμπεριφερόμαστε αντίθετα προς τις πεποιθήσεις μας. Ο Festinger υποστηρίζει ότι ο καθένας θα επιδιώξει να λύσει τη σύγκρουση με το ν' αλλάξει τη συμπεριφορά που ήδη ακολουθεί ή με το να τροποποιήσει την προηγούμενη άποψή του και συνεπώς και ολόκληρη τη στάση του. Επισημαίνει μάλιστα ότι κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί την ύπαρξη αυτής της ασυμφωνίας και επομένως, εκείνο που πρέπει να κάνει είναι να δημιουργήσει μια νέα συμφωνία. Όσο για τη διαμόρφωση των κρίσεων ειδικότερα, υποστηρίζει ότι αναπτύσσει κανείς επιχειρήματα θετικά και αρνητικά για μια άποψη και ανάλογα με τη βαρύτητα και τη γενική έντασή τους, καθώς και τις εκάστοτε τυχαίες συνθήκες που επικρατούν, αποδέχεται μια ηθική κρίση απορρίπτοντας την αντίθετή της. Εκ των υστέρων μάλιστα, συνειδητοποιεί ότι δικαιολογεί την απόφασή του, μέσα από ασυνειδητούς μηχανισμούς, προκειμένου να προστατεύσει καλύτερα το εγώ του· αυτό είναι ιδιαίτερα αναγκαίο, στην περίπτωση αλλαγής μιας ηθικής κρίσης ή μιας γενικότερης στάσης.

Δεν έχουν δώσει όλες οι θεωρίες της προσωπικότητας την ίδια βαρύτητα στην ηθική διάστασή της. Μια θεωρία της προσωπικότητας που δεν απορρίπτεται από κανένα ψυχολόγο, είναι αυτή της ομοιόστασης. Προέρχεται από το χώρο της βιολογίας (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 128-129) και υποστηρίζει ότι το άτομο επιδιώκει την απόκτηση αλλά και τη διατήρηση μιας ευχάριστης, σταθερής ψυχολογικής

8. Βλ. στο άρθρο του J. C. Masters. (1981), ό.π.

κατάστασης. Προκειμένου να το επιτύχει, προσπαθεί να διατηρεί σταθερό το κύρος των θέσεων, αρχών και αξιών που έχει υιοθετήσει. Στην περίπτωση που όλα αυτά κινδυνεύουν ν' ανατραπούν, το άτομο δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης της προηγούμενης ισορροπίας, με συνεχή και επίπονη προσπάθεια. Πρόκειται επομένως, για μια ερμηνεία του πώς το άτομο «χειρίζεται» την ηθική πλευρά της προσωπικότητάς του.

Ο Freud πραγματεύεται συστηματικά το ζήτημα της ηθικότητας, μέσα της έννοιας του «υπερεγώ» (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 119-123), του εσωτερικού δηλαδή εκπροσώπου των παραδοσιακών αξιών της κοινωνίας, όπως μεταδίδονται από τους γειροντότερους στους νεότερους. Μ' άλλα λόγια, αντιπροσωπεύει το ιδεώδες και όχι την ίδια την πραγματικότητα, γι' αυτό και αποσκοπεί στην εκπλήρωση της τελειότητας, κρίνει το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και προτρέπει το άτομο να πράττει σύμφωνα με τους ισχύοντες ηθικούς, κοινωνικούς νόμους. Αναστέλλει τις παρορμήσεις του «id», που κατ' ανάγκη συγκρούονται με τις κοινωνικές αρχές, αποτρέπει το «εγώ» από την υποκατάσταση των ηθικών σκοπών με άλλους ρεαλιστικούς και ωθεί το άτομο στην αναζήτηση της τελειότητας. Μόνο το «εγώ» θέτει όρια στις υπερβολικές απαιτήσεις του «υπερεγώ» και αποκαθιστά την ισορροπία της προσωπικότητας.

Ο Murray (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 149) θεωρεί το «υπερεγώ», ως ένα εσωτερικοποιημένο υποσύστημα, που ρυθμίζει τη συμπεριφορά του ατόμου σύμφωνα με τις πολιτιστικές εντολές, δηλαδή με τον ίδιο τρόπο που το εννοεί και ο Freud. Επιπλέον, κάνει χρήση του όρου «ιδανικό εγώ», μιας εξιδανικευμένης δηλαδή εικόνας του εαυτού, προς την κατεύθυνση της οποίας μάχεται το άτομο. Είναι δυνατό να συνδέεται στενά με το «υπερεγώ» αλλά και να αντιτίθεται σ' αυτό. Η αιτία είναι ότι οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι στόχοι μπορεί να συμφωνούν με τις αξίες της κοινωνίας ή μπορεί να υπηρετούν την κοινωνία και να υποτιμούν το άτομο.

Η έννοια του «υπερεγώ» για το Fromm είναι διαφορετική από εκείνη του Freud. Το ταυτίζει με τη συνείδηση του «βιόφιλου» προσώπου, που κινητοποιείται από την έλξη προς τη ζωή και την ίδια τη χαρά της ζωής. Μοιάζει με το Φροϋδικό «υπερεγώ», στο σημείο που θεωρεί ότι εσωτερικεύει βαθμιαία εξωτερικές μορφές αυθεντίας. (Σ. Παρασκευά - Σακκά, 1977, σελ. 28-34), τις οποίες ενδιαφέρεται να ικανοποιήσει ή να κατευνάσει. Τότε όμως παύει ο άνθρωπος να είναι ο πραγματικός εαυτός του, αφού γίνεται αντανάκλαση των προσδοκιών των άλλων. Δεν πιστεύει ο Fromm στην αυστηρή εκτέλεση του καθήκοντος και στη σαδιστική συχνά επιβολή στον εαυτό μας για χάρη της αρετής. Η ηθική προσπάθεια συνίσταται στην ενίσχυση της τάσης του

ανθρώπου για αγάπη προς τη ζωή, με τη διόρθωση των σφαλμάτων του και την άμεση στροφή του προς κάθε θετική προσφορά. Θεμελιώδης είναι η ηθική αρχή του ότι η λύπη είναι αμάρτημα και η χαρά αρετή και ότι ο σκοπός του ανθρώπου εκπληρώνεται, όταν έλκεται από τη ζωή και απωθείται από κάθε τι μηχανικό και νεκρό. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος, από τη φύση του, έλκεται περισσότερο προς την αρετή και τη δημιουργικότητα, χωρίς να του χρειάζονται εξωτερικά κίνητρα. Κίνητρο αποτελεί η ίδια η εσωτερική ικανοποίηση που αντλεί από την άσκηση της αρετής και τη δημιουργία. Το αξιολογικό σύστημα του ατόμου καθορίζει την ποιότητα της δράσης του και, το νευρωσικό άτομο δεν είναι παρά εκείνο που δεν καταφέρνει να ολοκληρώσει την προσωπικότητά του και να κάνει παραγωγική χρήση των δυνάμεών του. Διαμορφώνεται έτσι μια ηθική ανθρωπιστική και όχι αυστηρή και ίσως αυταρχική, όπως εκείνη του Freud, που στοχεύει στην παραγωγική εκμετάλλευση των πρωτογενών δυνατοτήτων που κλείνει μέσα του ο άνθρωπος.

Η θεωρία του Adler (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 132) για την ηθική διάσταση της προσωπικότητας περικλείεται κυρίως στην έννοια του «κοινωνικού ενδιαφέροντος», που δεν είναι τίποτ' άλλο από την ατομική προσπάθεια για νίκη, για ανωτερότητα και τελικά για την επίτευξη μιας τέλει κοινωνίας. Πρόκειται για μια έμφυτη δυνατότητα που διαθέτει κάθε άτομο και διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην προσαρμογή του στο κοινωνικό περιβάλλον. Παίρνει τη μορφή (Α. Άντλερ, 1974, σελ. 47-48) της συζυγικής αγάπης, της φιλίας, της συνεργασίας στον κοινωνικό χώρο και κυρίως στο χώρο της παραγωγής και της κατανομής των αγαθών, με σκοπό το καλό των άλλων ή της ερωτικής αγάπης, πλούσιας σε σωματικές και ψυχικές ικανοποιήσεις, που απαιτεί την αφοσίωση του ενός προς τον άλλο. Έτσι, διαμορφώνεται μια ανθρωπιστική θεωρία της ηθικής διάστασης της προσωπικότητας, βασισμένη σ' αυτά τα ίδια τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όταν μάλιστα αυτά συμβάλλουν στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση του κοινωνικού ενδιαφέροντος και αποτελούν αυταξία για κάθε κοινωνία.

Για το Jung, η ανθρώπινη συνείδηση δεν ταυτίζεται με το Φροϋδικό «υπερεγώ» αλλά με το «συλλογικό ασυνείδητο», δηλαδή τις εμπειρίες (Ι.Σ. Μαρκαντώνη, 1978, σελ. 115-126) και τις τυπικές μορφές συμπεριφοράς όλων των γενεών που έχουν προηγηθεί, με τη μορφή αρχετύπων, οι οποίοι αναδύονται στη συνείδηση και κατευθύνουν το «σχέδιο συμπεριφοράς» του ατόμου, τις επιλογές του και τους στόχους του. Για παράδειγμα, οι αρχετυπικές εικόνες anima και animus επηρεάζουν την επιλογή του συντρόφου ή του συζύγου, πολλές φορές όχι με τον πιο εποικοδομητικό τρόπο. Δύο άλλα σημεία της θεωρίας του Jung για την ηθικότητα είναι η έννοια της «προσωπίδας» και η έννοια της

«σκιάς» (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α΄, σελ. 190). Ο σχηματισμός της «προσωπίδας» δηλώνει το συμβιβασμό ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία. Περιέχει τους ρόλους που τα άτομα «υποδύονται», στην προσπάθειά τους ν' ανταποκριθούν σ' ό,τι τους ζητάει η κοινωνία, μέσα από το επάγγελμά τους, την οικογένεια κ.λπ. Χαρακτηρίζεται βέβαια από κάποια ατομικότητα, στο βαθμό που τα άτομα επιλέγουν τους ρόλους τους, εγκλείει όμως και τον κίνδυνο της ταύτισης του εαυτού με την προσωπίδα, με αποτέλεσμα την απάρνηση της υπόλοιπης προσωπικότητας και τη διαμόρφωση επικίνδυνων καταστάσεων για την ψυχική ισορροπία. Όσο για τη «σκιά», αποτελεί το ποιοτικά κατώτερο τμήμα του εαυτού μας, αφού περιέχει ό,τι δεν επιτρέπουμε στον εαυτό μας ή ό,τι απαγορεύουμε κατηγορηματικά, επειδή ντρεπόμαστε γι' αυτό. Δεν επηρεάζεται από την αγωγή και επομένως, αποτελεί ένα σοβαρό ηθικό πρόβλημα για την προσωπικότητα και για την κοινωνία. Απαιτεί μάλιστα τόλμη για να την αποδεχτεί το άτομο και να μάθει να συμβιώνει μαζί της. Είναι λοιπόν φανερό πόσο απαισιόδοξη είναι η αντίληψη του Jung για την ηθικότητα, αφού σε μεγάλο βαθμό τη θέλει να επηρεάζεται από το «συλλογικό ασυνείδητο», κάτι δηλαδή σαν τη μοίρα, στην καθημερινή γλώσσα και από τη σκιά. Είναι αντίθετη με την αισιόδοξη αντίληψη του Adler, που βλέπει τον άνθρωπο βέβαια να διαμορφώνει στα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής του το «σχέδιο ζωής», αλλά να μπορεί να το μεταβάλλει μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον και ν' αγωνιστεί για ατομικούς και κυρίως κοινωνικούς σκοπούς.

Τέλος, ο Rogers αντιλαμβάνεται την ηθικότητα μέσα από τον τρόπο που συλλαμβάνει (Τ.Η. Dragona, 1980, σελ. 63-64) την έννοια του «εαυτού». Την αντιλαμβάνεται ως ρευστή και μεταβαλλόμενη μορφή, ως μια διαδικασία, μέρος τους φαινομενολογικού πεδίου, που αποτελείται από την αντίληψη που έχει κανείς για τα χαρακτηριστικά του και τις ικανότητές του, για τις σχέσεις του με τους άλλους, τα αντικείμενα του περιβάλλοντος και τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, για τις αξίες που σχετίζονται με τις εμπειρίες μας, καθώς και τους σκοπούς και τα ιδανικά. Οι αξίες του συνοδεύουν τις εμπειρίες μας (Ι. Χασάπη, 1980, σελ. 142-143), καθώς και όσες αξίες αποτελούν δομικά στοιχεία του εαυτού, δοκιμάζονται από τον οργανισμό ώστε, άλλοτε να γίνονται αποδεκτές και άλλοτε να εσωτερικεύονται ή να δανείζονται από άλλους κάπως παραποιημένες. Ωστόσο, δεν υιοθετούνται ιδανικά ή μορφές συμπεριφοράς που δεν είναι συνεπείς με την έννοια του εαυτού. Όταν το άτομο συλλάβει και παραδεχτεί όλες τις εμπειρίες του, τότε κατανοεί περισσότερο τους άλλους και τους αποδέχεται ως ξεχωριστά άτομα και, οργανικές εμπειρίες έρχονται ν' αντικαταστήσουν τις εσωτερικευμένες και τα διαστρεβλωμένα σύμβολα.

Αν θα επιδιώκαμε τελικά να ορίσουμε την «ηθική συνείδηση», πέρα από τις έννοιες «υπερεγώ» ή «συλλογικό ασυνείδητο», ίσως να λέγαμε ότι είναι η ψυχική λειτουργία (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 255-261) που κινητοποιεί το σύστημα των αποδεκτών ηθικών αρχών ή των αρχών συμπεριφοράς του ατόμου. Κατά μία άλλη προσέγγιση, πρόκειται⁹ για την εσωτερική φωνή που μας προειδοποιεί ότι ενδεχομένως κάποιος να μας βλέπει και να μας κρίνει. Ο Lorenz (1979) υποστηρίζει σχετικά ότι ενδόμυχοι μηχανισμοί στηρίζουν τις αξιολογικές μας κρίσεις και εμποδίζουν ορισμένες μορφές παρακμής, που απειλούν την ανθρωπότητα. Είναι όμως καταφανές ότι η αυθόρμητη αίσθηση του καλού και του κακού μπορεί να προκαλέσει τόσα λάθη, όσα και οποιαδήποτε άλλη ενστικτώδης αντίδραση. Έτσι, στα χρόνια του Μεσαίωνα, κάποιος θανατωνόταν στη πυρά με την ίδια αίσθηση δικαιοσύνης και την ίδια ήσυχη συνείδηση, που κάποιος θα διέπραττε ένα σοβαρό παράπτωμα εναντίον των ταμπού της εθνότητάς του. Όσο για τις σύγχρονες κοινωνίες, εκτός από αυτή τη φυσιολογική αίσθηση δικαίου και ορισμένα υπολείματα εθιμικού δικαίου, δεν έχουν καθορίσει κριτήρια και παράγοντες επιλογής σχετικά με τους κανόνες συμπεριφοράς, παρόλο που αυτοί οι κανόνες γίνονται όλο και πιο αναγκαίοι, όσο αναπτύσσονται οι κοινωνίες.

Η ανάπτυξη της ηθικότητας

Είναι κοινός τόπος πλέον ότι η προσωπικότητα διαμορφώνεται σταδιακά, κάτω από την επίδραση μιας πληθώρας δυνάμεων (Ι. Sarnoff, 1962, σελ. 34-43). Οι αξίες που μια συγκεκριμένη κοινωνία αποδέχεται, προφανώς ασκούν επίδραση στην αναπτυσσόμενη προσωπικότητα με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Μ' άλλα λόγια, η προσωπικότητα δέχεται επιδράσεις από τυποποιημένα πολιτιστικά σχήματα και από τη συμπεριφορά συγκεκριμένων ατόμων που ίσως μιμείται.

Στα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής του ατόμου σχηματίζεται για το Freud το «υπερεγώ» (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 257), καθώς εσωτερικεύονται οι διάφορες απαγορεύσεις και οι περιορισμοί των γονέων στα παιδιά, στην προσπάθειά τους ν' αποφύγουν την αποδοκιμασία ή την τιμωρία τους και τον πόνο που συνεπάγονται. Δηλαδή, γύρω στον τέταρτο χρόνο, τα παιδιά αρχίζουν να υιοθετούν ενέργειες που θα ευχαριστούσαν τους γονείς τους και ν' αναστέλλουν πράξεις που θα προκαλούσαν την τιμωρία. Δεν είναι ωστόσο απαραίτητο το

9. Βλ. στο άρθρο του R. M. Dawes. (1980), «Social dilemmas», *Annual Review of Psychology*, 31, 169-193.

«υπερεγώ» του παιδιού να μοιάζει με το «υπερεγώ» των γονέων, μια και σε μερικές περιπτώσεις τα παιδιά υιοθετούν τις ακριβώς αντίθετες απόψεις (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Α', σελ. 258-260) από αυτές των γονέων τους, είτε επειδή δε συνδέονται με έντονα συναισθήματα μαζί τους, είτε γιατί οι αρχές που διδάσκονται από τους γονείς δεν τηρούνται από αυτούς τους ίδιους.

Για τη Melanie Klein (Ι. Χασάπη, 1980, τομ. Β', σελ. 73-76) το «υπερεγώ» σχηματίζεται πολύ νωρίτερα, από τους πρώτους κιόλας μήνες της ζωής του ατόμου. Καθώς το βρέφος δεν μπορεί να ξεχωρίσει το εγώ του από τον περιβάλλοντα κόσμο, αποδίδει τα συναισθήματά του στα αντικείμενα θεωρώντας ως «καλά» τα ευχάριστα και ως «κακά» τα δυσάρεστα, καταστάσεις θέβαια προσωρινές και μεταβαλλόμενες, που όμως το βρέφος δεν μπορεί ν' αντιληφθεί ως τέτοιες. Αργότερα, οι δύο φυσιολογικές λειτουργίες, της «πρόσληψης» ή «ενδοβολής» και της «απαλλαγής» ή «προβολής» το βοηθούν ν' αντιληφθεί τον εξωτερικό κόσμο ως κάτι διαφορετικό από τον εαυτό του. Επιθυμεί να εσωτερικεύει μόνο «καλά αντικείμενα» και να αποβάλλει τα «κακά». Σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο ανάπτυξης, το παιδί ανακαλύπτει με πόνο ότι τα «καλά» αντικείμενα είναι διαφορετικές όψεις του ίδιου προσώπου, δηλαδή της μητέρας του. Επειδή μάλιστα δεν μπορεί να διακρίνει ανάμεσα στην πραγματικότητα και στον κόσμο της φαντασίας, αισθάνεται να βιώνει μια επικίνδυνη κατάσταση, ιδιαίτερα όταν διαπιστώνει ότι πολλά από τα «κακά» που αποβάλλονται, επιστρέφοντας πίσω, το βασανίζουν και το οδηγούν σε εκρήξεις οργής, συχνά εναντίον της μητέρας του. Στη συνέχεια, οδηγείται σε μια αγχώδη κατάσταση που, θα καταφέρει να την ξεπεράσει, όταν θα αντιληφθεί ότι η όλη κατάσταση δεν είναι τόσο επικίνδυνη, όσο την είχε φανταστεί. Αντίθετα προς το Freud, η Klein δε δίνει καμμία σημασία στην επίδραση των γονέων και του ευρύτερου περιβάλλοντος, σχετικά με την ανάπτυξη της ηθικότητας. Τονίζει μάλιστα ότι όλες οι προσπάθειες που έχουν γίνει για να βελτιώσουν την ανθρωπότητα και να την κάνουν πιο ειρηνική δεν έχουν πετύχει, επειδή δεν έχει κατανοήσει κανένας ολόκληρη τη δύναμη των έμφυτων ενστίκτων επιθετικότητας του ανθρώπου.

Ο Piaget μελετά την ανάπτυξη της ηθικότητας από τη βρεφική μέχρι την εφηβική ηλικία του ανθρώπου (1948). Προσπαθεί να βρει τι είδους κριτήρια χρησιμοποιεί το παιδί, προκειμένου να κρίνει την ηθικότητα μιας πράξης. Μ' άλλα λόγια, ασχολείται με το είδος της ηθικότητας που χαρακτηρίζει κάθε ηλικία. Στη βρεφική ηλικία κυριαρχεί η «τελετουργική ηθικότητα», στις ηλικίες από τριών έως εννέα ετών διαπιστώνει τον «ηθικό ρεαλισμό» ή την «ετερόνομη ηθική» και από την ηλικία των εννέα ή δέκα ετών αρχίζει η περίοδος της «υποκειμενι-

κής ή αυτόνομης ηθικής». Στο στάδιο της «ετερόνομης ηθικής», τα παιδιά κρίνουν τη σοβαρότητα μιας πράξης από το ποσό της ζημιάς και όχι από τα κίνητρα του θήτη. Θεωρούν ότι οι νόμοι είναι φυσικοί και αμετάβλητοι και επομένως, μια κακή πράξη πρέπει να τιμωρείται αυστηρά, ενώ κάθε κακοτυχία που συνοδεύει ένα παράπτωμα είναι κατ' ανάγκη η φυσική τιμωρία του. Στο στάδιο όμως της «αυτόνομης ηθικής», το παράπτωμα κρίνεται από την πρόθεση του θήτη και οι νόμοι γίνονται αντιληπτοί ως κοινωνικές συμβατικότητες, που στοχεύουν σε μια καλύτερη τάξη πραγμάτων. Οι τιμωρίες δε θεωρούνται ως οι καλύτερες μέθοδοι σωφρονισμού και οι κακοτυχίες δεν κρίνονται αναγκαστικά ως οι φυσικές τιμωρίες στα οποιαδήποτε παραπτώματα. Η μετάβαση από το ένα στάδιο στο επόμενο, σύμφωνα με νεότερες έρευνες (I.N. Παρασκευόπουλος, 1981, σελ. 162) δε γίνεται αυτόματα αλλά βαθμιαία και επηρεάζεται από τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι ενήλικοι ή οι πιέσεις των συνομηλίκων. Ο Piaget (1948) δεν προχωρεί τη μελέτη του πέρα από την ηλικία των δώδεκα ετών και δεν επεξεργάζεται διεξοδικά το πώς αναπτύσσεται η ηθική κρίση. Δείχνει όμως καθαρά ότι τα παιδιά ξεκινούν από μια άμετρη εγωκεντρικότητα στις σχέσεις τους με τους άλλους, για να καταλήξουν, στα πρώιμα εφηβικά χρόνια, στο χειρισμό κανόνων και αρχών με ευελιξία, συνειδητοποιώντας ότι πρόκειται για ανθρώπινα δημιουργήματα.

Προς το τέλος της δεκαετίας του '50, ο L. Kohlberg συνεχίζει και διευρύνει τη μελέτη της ανάπτυξης της ηθικότητας (1963). Διακρίνει κι αυτός τρία επίπεδα ηθικής ανάπτυξης: το «προηθικό», το επίπεδο της «συμβατικής ηθικής» και τέλος εκείνο της «αυτόνομης ηθικής», που αντιστοιχούν στην προσχολική, σχολική και εφηβική ηλικία. Στη διάρκεια του «προηθικού επιπέδου», οι πράξεις του νηπίου προσδιορίζονται από το φόβο της τιμωρίας (1ο στάδιο) και αργότερα από τη διάθεση να κερδίσει ευχαρίστηση και ικανοποίηση, αδιαφορώντας σε μεγάλο βαθμό για τους άλλους (2ο στάδιο). Στο επίπεδο της «συμβατικής ηθικής», το παιδί πράττει σύμφωνα με τις προσδοκίες της στενότερης ομάδας και κρίνει σύμφωνα με το ποσό της ζημιάς (3ο στάδιο). Αργότερα, πράττει σύμφωνα με το ενδιαφέρον της ευρύτερης κοινωνικής ομάδας και θεωρεί ηθικό ό,τι θεωρείται νόμος, συμβάλλει στην εκτέλεση του καθήκοντος, στο σεβασμό προς την εξουσία και στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης (4ο στάδιο). Τέλος, ο έφηβος κατανοεί την ηθική του κοινωνικού συμβολαίου και ενδιαφέρεται για τη δημιουργία νόμων που θα μεγιστοποιούν την ευημερία του ατόμου. Ενδιαφέρεται για τη βαθιά αλλαγή του συστήματος, αλλά ξέρει να συμμορφώνεται στους νόμους για να μην επικριθεί από τον αμερόληπτο παρατηρητή, που κρίνει με βάση το γενικό καλό (5ο

στάδιο). Αργότερα, καταφέρνει να δίνει σημασία μόνο στην ατομική συνείδηση και στους προσωπικούς ηθικούς κανόνες, να θεωρεί τον άνθρωπο αυταξία και να συλλαμβάνει τα δικαιώματά του ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα (6ο στάδιο). Τα ηθικά αυτά επίπεδα καθορίζουν προφανώς τα κριτήρια στα οποία στηρίζονται οι ηθικές κρίσεις και τη σειρά προτίμησης των αξιών του ατόμου, στα πλαίσια ενός στενότερου και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Όσο για τη σειρά των ηθικών σταδίων (I.N. Παρακευόπουλου, 1981, σελ. 168-176) είναι σταθερή για όλα τα παιδιά, όπως έχει φανεί από διαπολιτιστικές έρευνες, δε φτάνουν όμως όλα τα άτομα στην «αυτόνομη ηθική». Παιδιά με υψηλότερο νοητικό ηλικίο συνήθως βρίσκονται σε ανώτερο επίπεδο ηθικής ωριμότητας από τους συνομηλίκους τους, πράγμα που αποδεικνύει τη θετική συνάφεια μεταξύ νόησης και ηθικότητας. Προηγείται μάλιστα η εγκαθίδρυση και λειτουργία των νοητικών σχημάτων και ακολουθεί η χρησιμοποίηση των ηθικών κρίσεων.

Η συμπεριφοριστική αντίληψη για την ανάπτυξη της ηθικότητας υποστηρίζει ότι το παιδί μαθαίνει τι είναι ηθικό και τι όχι, μέσω των τιμωριών που επιβάλλουν οι γονείς. Δηλαδή, κάθε παράπτωμα ακολουθείται από τιμωρία και κάθε τιμωρία, συνοδεύεται από άγχος. Όταν (I.N. Παρακευόπουλου, 1981, σελ. 173-176) η ακολουθία αυτή επαναλαμβάνεται αρκετές φορές, το άγχος συνδέεται με το παράπτωμα, ώστε ακόμα και μόνο του το παράπτωμα να προκαλεί άγχος. Επομένως, ένα παιδί μαθαίνει ν' αποφεύγει γενικά τις απογορευμένες πράξεις, προκειμένου ν' αποφύγει το άγχος. Οι Bandura και Walters τονίζουν ιδιαίτερα το ρόλο που διαδραματίζει στην ανάπτυξη της ηθικότητας η μίμηση προτύπων. Τονίζουν δηλαδή, ότι το παιδί μαθαίνει τις διάφορες μορφές ηθικής συμπεριφοράς μιμούμενο τους ενηλίκους και συνομηλίκους που έτυχε να παρατηρήσει. Κατά μία άλλη άποψη, το παιδί αποφεύγει τις απαγορευμένες πράξεις, εξ αιτίας των τυχόν συνεπειών που η ίδια η πράξη έχει στους άλλους. Βέβαια, κάποιος θα πρέπει ν' αναλάβει τη λογική ανάλυση, σε κάθε περίπτωση, των ενδεχόμενων συνεπειών της πράξης προς τους άλλους, ώστε μέσω της επιβολής τιμωρίας και του άγχους που ακολουθεί, να μάθει το παιδί ν' αποφεύγει τη συγκεκριμένη πράξη. Φαίνεται ωστόσο, ότι ακόμα και χωρίς την επιβολή ποινής, είναι δυνατόν οι τυχόν κακές συνέπειες της πράξης, από μόνες τους, να αναστείλουν την πράξη μέσω της πρόκλησης άγχους.

Τα σημεία σύγκρουσης ανάμεσα στις οργανισμικές θεωρίες των Piaget και Kohleberg και στις θεωρίες της κοινωνικής μάθησης των Bandura και McDonald, είναι τα εξής¹⁰: α) ο ηθικός προσανατολισμός

10. Βλ. στο άρθρο των P. A. Cowan, J. Langer, J. Heavenrich, M. Nathanson. (1969),

τών παιδιών μπορεί να μεταβληθεί, ακόμα και να αντιστραφεί, με τη χρήση ενισχυτικών μεθόδων και την προβολή κοινωνικών προτύπων β) οι ηθικές κρίσεις έχουν μικρότερη σύνδεση με την ηλικία απ' όσο υποδηλώνει ο Piaget και τα στάδια που επινοεί δεν μπορούν να αποδειχθούν εμπειρικά. Έτσι, οι δεύτερες θεωρίες κρίνουν ότι η χρησιμότητα της θεωρίας του Piaget είναι περιορισμένη. Ένα σχόλιο που μπορεί να θεωρηθεί ως απάντηση στην κριτική των Bandura και McDonald προς τον Piaget είναι ότι δε μας ξεκαθαρίζουν, αν η προβολή κοινωνικών προτύπων θεωρούν ότι είναι αναγκαίος ή επαρκής όρος για την απόκτηση και διαμόρφωση των ηθικών κρίσεων, ενώ παράλληλα λείπουν αρκετές πληροφορίες, για το τι ακριβώς συμβαίνει, όταν το παιδί αλλάζει τις απαντήσεις του σε ηθικά διλήμματα, κάτω από την επίδραση προτύπων. Συχνά εξάλλου, φαίνεται πως δε μιμούνται το προβαλλόμενο πρότυπο άμεσα τα παιδιά, αφού συχνά πρότυπο και μιμούμενο άτομο δεν απαντούν, κάτω από πειραματικές συνθήκες, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Όσο για τους γονείς¹¹, τα πιο συνηθισμένα πρότυπα των παιδιών, δείχνουν να μην έχουν σταθερά κριτήρια απέναντι στις πράξεις των παιδιών τους. Άλλοτε κρίνουν με κριτήριο τις συνέπειες μιας πράξης και άλλοτε λαμβάνουν κυρίως υπόψη τους τις προθέσεις του θήτη. Από την άλλη μεριά βέβαια, οι έρευνες μέχρι σήμερα δείχνουν ότι τα παιδιά δέχονται επιδράσεις στους αξιολογικούς τους προσανατολισμούς, όταν εκτίθενται στην επίδραση προτύπων, ώστε να μεταβάλλουν τις ηθικές τους κρίσεις και τη συμπεριφορά τους.

Είναι φανερό ότι δεν είναι αναγκαίο να δεχτούμε ότι υπάρχουν σημεία σύγκρουσης ανάμεσα στις προηγούμενες θεωρήσεις της ηθικότητας, αφού οι πρώτες μας πληροφορούν για το πώς αρχικά διαμορφώνονται οι ηθικές κρίσεις, στα πλαίσια της χρονολογικής και νοητικής ανάπτυξης του ανθρώπου και οι δεύτερες δείχνουν τους επαρκείς όρους για τη διαμόρφωση και μεταβολή των ηθικών κρίσεων προς μια επιθυμητή κατεύθυνση. Μ' άλλα λόγια, εξυπηρετούν στόχους διαφορετικούς σ' ένα βαθμό, ώστε να μπορεί να υποστηριχτεί ότι είναι θεωρήσεις επικαλυπτόμενες. Δε θα συμφωνούσαν ίσως αρκετοί ερευνητές με τη θέση αυτή, μια και φαίνεται πως ήδη έχουν γίνει κάποιες παρανοήσεις και συγχύσεις, που περιστρέφονται¹² γύρω από

«Social learning and Piaget's cognitive theory of moral development», *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 11, No 3, 261-274.

11. Βλ. στο άρθρο του Α. Bandura. (1969), «Social learning of moral judgements», *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 275-279.

12. Βλ. στο άρθρο των Ρ. Α. Cowan, J. Langer, J. Heavenrich, Μ. Nathanson. (1969), «Social learning and Piaget's cognitive theory of moral development», *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 11, No 3, 261-274.

τον ορισμό και τη μέτρηση των σταδίων της ηθικότητας του Piaget. Θεωρούν, για παράδειγμα, ότι ο Piaget συναρτά άμεσα και αυστηρά τα στάδιά του με την ηλικία, ενώ τελικά ενδιαφέρεται για το είδος της ηθικότητας και τον αριθμό των παιδιών που χαρακτηρίζονται απ' αυτήν. Δεν παραλείπει να τονίσει ότι υπάρχουν παιδιά που εμφανίζουν κάποιο είδος ηθικότητας πριν ή μετά από τα στάδια ηλικίας που εκείνος καθορίζει. Δεν υποστηρίζει, όπως τον κατηγορούν, ότι ένα παιδί δρα υποχρεωτικά σύμφωνα με την ηθικότητα ενός και μόνο σταδίου, αφού δέχεται ότι οι ηθικές κρίσεις ενός παιδιού μπορεί να σχετίζονται με δύο διαφορετικά στάδια ταυτόχρονα. Μειώνουν επίσης τη σημασία που ο ίδιος ο Piaget δίνει στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στο πόσο συμβάλλει στη μετάβαση από το ένα στάδιο στο επόμενο και παραβλέπουν το γεγονός ότι, αν και στον εργαστηριακό χώρο μπορούμε να προκαλέσουμε αντιστροφή στη σειρά των σταδίων, κάτω από κανονικές συνθήκες ζωής τα στάδια ανάπτυξης των ηθικών κρίσεων ακολουθούν συνήθως μια συγκεκριμένη σειρά.

Έρευνες για την ηθικότητα

Από τη δεκαετία του '70 και μετά, το σχήμα έρευνας που κυριαρχεί στα ζητήματα της ηθικότητας δίνει έμφαση στον έλεγχο των υποθέσεων και στην πειραματική μέθοδο. Αυτό που ονομάζεται «κρίση στη μεθοδολογία» συνίσταται στην αμφισβήτηση της εγκυρότητας της ίδιας της πειραματικής μεθόδου. Την ίδια στιγμή, αρκετοί ερευνητές αντιπροτείνουν τη χρησιμοποίηση της «έρευνας στο φυσικό περιβάλλον». Πρόκειται για τη μέθοδο που ο Piaget ακολουθεί, μελετώντας την ηθική και τη νοητική ανάπτυξη του ατόμου, μέσω της παρατήρησης των παιδιών, όταν παίζουν στους δρόμους και της νοητικής ανάπτυξης των δικών του παιδιών, με τη βοήθεια μάλιστα των μεθόδων της κλινικής εξέτασης και της συνέντευξης. Όσο για τον L. Kohlberg, που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη της ηθικής κρίσης, χρησιμοποιεί τη μέθοδο της συνέντευξης και επινοεί τα ηθικά διλήμματα.

Από τον Kohlberg και μετά, πολλές έρευνες, πειραματικές, σχετικά με την ηθικότητα¹³, δίνουν σημασία στη γνωστική της διάσταση, με ιδιαίτερη έμφαση στη νοημοσύνη, στην προσδοκία (anticipation), στη νοητική διαδικασία λήψης αποφάσεων μπροστά σε ηθικά διλήμματα (moral decision - making process), ως παραγόντων που καθορίζουν την

13. Βλ. στο άρθρο του J. Adelson. (1969), «Personality», *Annual Review of Psychology*, 20, 217-252 και στο άρθρο των D. M. Baer και J. C. Wright, ό.π.

ηθική συμπεριφορά. Τα ηθικά διλήμματα¹⁴ συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται σε μελέτες, προκειμένου να διευκρινιστούν μεθοδολογικά ζητήματα, να ξεκαθαριστεί το πώς μεταβάλλονται οι ηθικές κρίσεις και το πώς σχετίζονται με τη συμπεριφορά. Ένα συμπέρασμα κοινό, στο οποίο φαίνεται να καταλήγουν οι σχετικές έρευνες είναι ότι, για να είναι συγκρίσιμα τα αποτελέσματα ερευνών, σχετικά με τις ηθικές κρίσεις, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη το περιεχόμενο και ο τρόπος παρουσίασης του διλήμματος.

Μια άλλη προσέγγιση της ηθικότητας είναι αυτή που μελετά την οικογενειακή ατμόσφαιρα και το πώς αυτή επιδρά στην ηθική ανάπτυξη του παιδιού. Διαπιστώνεται ότι, όταν οι γονείς¹⁵ αλληλεπιδρούν με το παιδί, στα πλαίσια της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, οι αντιδράσεις του παιδιού επηρεάζουν τις τεχνικές και τις μεθόδους κοινωνικοποίησης των γονέων. Τα παιδιά που προέρχονται από διαζευγμένους γονείς αποδεικνύεται ότι είναι περισσότερο ανώριμα και διάκινεται αρνητικά προς κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Αντίθετα, τα παιδιά¹⁶ που βιώνουν ικανοποιητικές οικογενειακές σχέσεις, αναπτύσσουν το αίσθημα του «ανήκειν», πράγμα που διευκολύνει και τις σχέσεις τους με τους συνομιληκούς τους. Άλλες πειραματικές έρευνες, που εξετάζουν το πόσο οι ενήλικοι επηρεάζουν εφήβους και παιδιά, διαπιστώνουν ότι τα επηρεάζουν ανάλογα με τη δύναμη που διαθέτουν οι ίδιοι οι ενήλικοι και ανάλογα με την προσωπικότητα των παιδιών και εφήβων.

Δύο άλλοι τομείς έρευνας είναι, αυτός που ερευνά τα αποτελέσματα της άμεσης κοινωνικής επίδρασης στην ηθική συμπεριφορά του ατόμου και ειδικότερα στο πώς η προβολή προτύπων επηρεάζει και συμβάλλει στην ανάπτυξη της ηθικά «καλής» συμπεριφοράς (αλτρουϊσμός, φιλανθρωπική διάθεση κ.ά.) και εκείνος που επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις μορφές απόκλισης¹⁷ από την κοινά αποδεκτή ηθική συμπεριφορά (ψευδολογία, ανεντιμότητα, εξαπάτηση κ.λπ.), καθώς και τις ψυχολογικές συνέπειές τους. Οι συνέπειες που συνήθως μελετώνται είναι το συναίσθημα ενοχής, τα αρνητικά συναισθήματα απέναντι στις ίδιες τις παράνομες πράξεις, το αν μας αρέσει ή δε μας αρέσει το θύμα. Διαπιστώνεται επίσης ότι ο μεγάλος αριθμός από μη ηθικές πράξεις συνήθως συμβάλλει στην αύξηση της συμμόρφωσης των ατόμων και ωθεί σε έκκληση για βοήθεια, ενώ, στην

14. Βλ. στο άρθρο των E. M. Hetherington και C. W. McIntyre, ό.π.

15. Βλ. στο άρθρο του J. C. Masters, ό.π.

16. Βλ. στο άρθρο του P. Mussen. (1960), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 11, 439-478.

17. Βλ. στο άρθρο της E. T. Klass. (1978), «Psychological effects of immoral actions: the experimental evidence», *Psychological Bulletin*, 85, 756-771.

περίπτωση ατιμωρισίας των ενόχων, ενθαρρύνονται ή και αντίθετα εμποδίζονται νέες παράνομες πράξεις. Δηλαδή, μπορεί να ενθαρρύνεται η παρανομία, επειδή ο θύτης απολαμβάνει αμοιβές χωρίς να υφίσταται τα αρνητικά αποτελέσματα της πράξης του, αλλά μπορεί και να εμποδίζεται, επειδή διαπιστώνονται αναπάντεχα τα απεχθή αποτελέσματά της.

Άλλος τομέας έρευνας αφορά το πόσο οι αξίες των παιδιών επηρεάζονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι τα περισσότερα¹⁸ έξυπνα παιδιά, όχι μόνο αφιερώνουν λιγότερο από το χρόνο τους στην τηλεόραση, αλλά επηρεάζονται λιγότερο στο αξιολογικό σύστημα της σκέψης τους από τις αξίες που η τηλεόραση προβάλλει. Επίσης, ότι τα κορίτσια έφηβοι είναι περισσότερο δεκτικά από τα αγόρια εφήβους στην επιρροή της τηλεόρασης.

Τέλος, ερευνώνται θέματα (Psychological Abstracts, 1967-1978) όπως, τα ηθικά προβλήματα που παρουσιάζονται στην αίθουσα διδασκαλίας σε σχέση με τα tests αξιολόγησης και τους θεσμούς των εξετάσεων, το αξιολογικό σύστημα σκέψης των διδασκόντων, οι διαφορές στις ηθικές αξίες φοιτητών ή μαθητών σε διαφορετικές χώρες, με τη βοήθεια της διαπολιτιστικής μεθόδου ή σε μια συγκεκριμένη χώρα σε σχέση με διάφορα ζητήματα της κοινωνικής της ζωής ή με το ζήτημα της «κρίσης των αξιών». Άλλοτε πάλι αναλύεται η ηθικότητα σε σχέση με τις θρησκευτικές και πολιτικές πίστεις, εξετάζεται η επίδραση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στην ηθικότητα, στα κίνητρα και στην προσωπικότητα γενικότερα. Καθώς μάλιστα, για όλα αυτά τα θέματα η μέθοδος που χρησιμοποιείται, κατά γενική εκτίμηση, είναι η πειραματική, γίνονται επιλογές επιμέρους τακτικών, tests και κλιμάκων, προκειμένου να μετρηθούν αξίες και στάσεις.

Όπως είδαμε, η μελέτη της ηθικότητας, όπως ακριβώς και της προσωπικότητας, χαρακτηρίζεται από μεθοδολογικές «αδυναμίες», αποσπασματικότητα και έλλειψη νέων θεωριών. Και αυτό που έχει σημασία είναι ότι δε διαφαίνεται ακόμα κάποιος δρόμος που θα μπορούσε να την απαλλάξει από τα αδιέξοδά της, τουλάχιστον για τη δεκαετία που εκπνέει. Είναι ωστόσο αναγκαίο, έρευνες που αφορούν «συστήματα αξιών και στάσεων», καθώς και θέματα «ηθικών κρίσεων» και «ηθικής συμπεριφοράς» να οδηγούν σε υψηλό βαθμό βεβαιότητας, μια και ζούμε στα τελευταία χρόνια του εικοστού αιώνα, όπου τα ζητήματα αυτά, στον πολιτισμένο κόσμο, τείνουν να γίνουν κρίσιμα. Για παράδειγμα, το συναίσθημα του «μετέωρου» που βιώνουν συχνά οι νέοι, η έλλειψη στόχων και σκοπών και η απουσία ιδανικών είναι καταστάσεις μάλλον ιδιαίτερα ανησυχητικές. Την ίδια στιγμή, η εγκλη-

18. Βλ. στο άρθρο του P. Mussen, ό.π.

ματολογία έχει μεγάλη ανάγκη από τα συμπεράσματα των ερευνών για την ηθικότητα των νέων και ιδιαίτερα των εφήβων, ώστε να βελτιώσει τις «μεθόδους» πρόληψης και ερμηνείας των αξιόποινων πράξεων.

Είναι φανερό επομένως ότι οι ερευνητές θα πρέπει να καταπιαστούν με το ζήτημα της ηθικότητας με «επιστημονική σοβαρότητα» και να επιδιώξουν να δώσουν ικανοποιητικά θεμελιωμένες απαντήσεις, τόσο από θεωρητική, όσο και από μεθοδολογική άποψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Adelson, J. (1969), «Personality», *Annual Review of Psychology*, 20, 217-252.
2. Άντλερ Α. (1974), «Το κοινωνικό ενδιαφέρον», Αθήνα: εκδ. Μπουκουμάνη, μετάφρ. Ε. Γραμμένος.
3. Appley, M. H. (1970), «Derived motives», *Annual Review of Psychology*, 21, 485-518.
4. Baer, D. M. and Wright, J. C. (1974), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 25, 1-82.
5. Bandura, A. (1969), «Social learning of moral judgements», *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 11, No 3, 275-279.
6. Brody, N. (1980), «Social motivation», *Annual Review of Psychology*, 31, 143-168.
7. Brown, J. S. and Farber I. E. (1968), «Secondary motivational systems», *Annual Review of Psychology*, 19, 99-134.
8. Carson, R. C. (1969), «Interaction concepts and personality», Duke University.
9. Γεώργα, Δ. (1986), «Κοινωνική Ψυχολογία», Αθήνα: εκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών.
10. Γεώργα, Δ. (1982), *Κοινωνικοί παράγοντες και προσωπικότητα*, (Πανεπιστημιακές παραδόσεις). Αθήνα.
11. Cowan, P. A., Langer, J., Heavenrich, J., Nathanson, M. (1969), «Social learning and Piaget's cognitive theory of moral development», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 11, No 3, 261-274.
12. Dawes, R. M. (1980), «Social dilemmas», *Annual Review of Psychology*, 31, 169-193.
13. Dragona, Th. (1983), «The self-concept of preadolescents in the hellenic context», Doctoral dissertation, University of Birmingham.
14. Hetherington, M. E. and McIntyre, C. W. (1975), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 26, 97-136.
15. Καλαντζή - Αζίζι, Α. (1984), «Αυτογνωσία. Αυτοανάλυση και

- Αυτοέλεγχος» (ψυχολογική θεώρηση), Αθήνα: εκδ. Δίφρος.
16. Klass, E. T. (1978), «Psychological effects of immoral actions: the experimental evidence», *Psychological Bulletin*, vol. 85, No 4, 756-771.
 17. Kohleberg, L., «Moral development and identification», στο σύγγραμμα του Stevenson, H. W. (1963), «Child development», University of Chicago press.
 18. Linton, R. (1964), «The cultural background of personality», London: Routledge and Kegan Paul LTD.
 19. Lorenz, K. (1979), «Τα οκτώ θανάσιμα αμαρτήματα του πολιτισμού μας», Αθήνα: εκδ. Θυμάρι, μετάφρ. Α. Κοντοσιανός.
 20. Μαρκαντώνη, Ι. Σ. (1978), *Βαθυψυχολογία και Αγωγή. Οι κυριότερες σχολαί της ψυχολογίας του βάθους*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη.
 21. Masters, J. C. (1981), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 32, 117-153.
 22. Mussen, P. (1960), «Developmental Psychology», *Annual Review of Psychology*, 11, 439-478.
 23. Παρασκευά - Σακκά Σ. (1979), «Σημειώσεις Ψυχολογίας». Αθήνα.
 24. Παρασκευά - Σακκά, Σ. (1977), «Σύγχρονες τάσεις στην ψυχολογία της προσωπικότητας», Μέρος Β'. Αθήνα.
 25. Παρασκευόπουλου, Ι. Ν. (1981), «Εξελικτική Ψυχολογία. Σχολική ηλικία», τομ. Γ' και (1986), «Εξελικτική Ψυχολογία. Σχολική ηλικία», τομ. Γ'. Αθήνα.
 26. Παρασκευόπουλου, Ι. Ν. (1981), «Στοιχεία Κλινικής Ψυχολογίας», Αθήνα.
 27. Piaget, J. (1948), «The moral judgement of the child». Free Press.
 28. Reykowski, J. (1982), «Social motivation», *Annual Review of Psychology*, 33, 123-154.
 29. Sarnoff, I. (1962), «Personality; dynamics and development», New York: John Wiley and sons.
 30. Triandi, H. C., Bontembo, R., Betancourt, H., Bond, M. and Kwok, Leung, Brenes, A., Georgas, J., Hui, C. H., Marin, G., Sediati, B., Sinha, J. B. P. and Verma, J., Sprangenberg, J., Touzard, H., and de Montmollin, G., (1986), «The measurement of the etic aspects of individualism and collectivism across cultures», *Australian Journal of Psychology*, 38, 257-267. „
 31. Χασάπη, Ι. (1980), «Ψυχολογία της προσωπικότητας», Αθήνα: εκδ. Σ. Βασιλόπουλος, τομ. Α', Β'.

SUMMARY

Ekaterini Gari, *The moral dimension of the personality*

The aim of this paper is to analyze the term «morality» concerning the personality theories and the recent researches on morality as well as to point out the methodological and theoretical crisis in the areas of personality and morality research.

The first part includes the analysis of the term «morality» through a variety of psychological theories. In the second part, there is a presentation of human morality development in a range of different ages. In the third and last part, it is argued that there are some dominant research domains on morality, which confront with the problems of methodological crisis and theoretical «poverty».